

בשביל הקהילה

כתב עת לחינוך וללימוד השואה

יהודי צפון אפריקה בתקופת השואה

ביה"ס הבינלאומי להוראת השואה המחלקה להכשרת מורים בישראל
סדרה חדשה גיליון מס' 30 אלול תשע"ח ספטמבר 2018

עוון
ושם
לשואה ולגבורה

השוואה בצפון אפריקה

מסדנת העבודה של ההיסטוריון

חיים סעדון

חיים סעדון מציג את המגמות במחקר של ימינו על יהודי צפון אפריקה בתקופת השואה. בדיון בנושאי המחקר החדשים עולה המתח בין היסטוריה לבין זיכרון. היקף החומר הארכיוני שנמצא מאפשר לחוקר לדייק בפרטים שלא היו ידועים עד כה ולהסיק מסקנות מהודקות יותר מבחינה היסטורית שמתכתבות עם הזיכרון ההיסטורי במישרין או בעקיפין. זאת ועוד, המחבר דן בשאלה מדוע שב הנושא ומקבל חשיבות בדיון הציבורי ובדיון האקדמי. מה הביא לפתיחת הארכיונים, ומה מלמד אותנו החומר הארכיוני החדש?

שהיו בשליטת איטליה לאחר כניעתה בספטמבר 1943 גרמו להפסקת הפעילות של הנציגים. יצחק שניאורסון, היוזם של המפגש, הצטרף למחלת הצרפתית. לאחר המלחמה, בשנת 1946, הוקם באופן רשמי מכון התיעוד היהודי בן זמננו (Center for Contemporary Jewish Documentation או בקיצור CDJC) ופורסם הגיליון הראשון של כתב העת *La Revue d'histoire de la Shoah*. ב-1947 התקיים כינוס שנתי של ה-CDJC. בכינוס הופיע החוקר מיכאל אנסקי. הוא "שיתף אותנו", יזכר שניאורסון, "בהרצאה מזעזעת, על

ב-28 באפריל 1943 התכנסו בחשאי בדירה בגרנובל (Grenoble), בדרום מזרח צרפת, שהייתה אז חלק מהאזור החופשי של צרפת, ארבעים נציגים של ארגונים יהודיים צרפתיים כדי לדון בהקמה של ארכיון המתעד את הרדיפה של הקהילות היהודיות בצרפת. המטרה הייתה להעמיד בפני מוסדות הצדק של אחרי המלחמה מסמכים המוכיחים את אשמתה בצרפת, את הרדיפות של וישי. הכיבוש של אזור הדרום על ידי הגרמנים לאחר מבצע לפיד (נובמבר 1942) בצפון אפריקה והשתלטות הגרמנים על האזורים הצרפתיים

זכרון מנותרת יהודים בצרפת (ארכיון יר השם)

שהמערכת שלו החליטה להקדיש גיליון עב כרס לשואה בארצות האסלאם. עד אז דומני כי מעולם לא פורסמו בו מאמרים על ארצות האסלאם בתקופה זו.

ב־1983, שנות דור לאחר פרסום ספרו של אנסקי, פרסם מיכאל אביטבול בצרפתית את ספרו על יהודי צפון אפריקה בתקופת וישי, ובו תיאר את קורות היהודים בתקופה זו מנקודת מבט השוואתית.⁴ ניתן להציע כמה הסברים לשתיקה המחקרית של כמעט שלושים שנים בנושא: העדר מחקר על יהודי צפון אפריקה בכלל, התרוקנות חבל ארץ זה מיהודים, תהליכי ההשתלבות של יהודי צפון אפריקה בחברות הקולטות (ישראל וצרפת), יחסה של החברה הישראלית למחקר על קהילות אלו ומצב המחקר על השואה באופן כללי. כמה שנים לאחר מכן פרסם מיכאל לסקר⁵ ספר שחשף מסמכים רבים בתרגום לעברית. אביטבול ולסקר עדיין לא יכלו ליהנות מפתיחת הארכיונים, כמה שנים לאחר מכן.

ספר שעלה במחשבתו לחבר; מי שהאזין לדבריו אינו יכול לשכחו. העובדות שסיפר הובלטו על ידי הרגשות החזקים שזעזעוהו, והיה אפשר לראות את העייפות שגרמה להחלשת לבו-החולה ואת התמסרותו לאחת המטרות הנעלות ביותר.¹ בשנת 1950, כשלוש שנים לאחר ההרצאה, ראה אור ספרו יהודי אלג'יריה מצו כרמייה עד השחרור.² ספר זה הוא המחקר הראשון שנכתב על היהודים בתקופת מלחמת העולם השנייה בצפון אפריקה. ארבע שנים לאחר מכן התפרסם ספרו של ז'אק סאביי על יהודי תוניסיה בתקופת וישי והכיבוש.³ שני הספרים האלה והמסמכים שאספו החוקרים לצורך כתיבתם היו ראשיתו של מחקר בנושא יהודי צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה. אך עם השנים הלך והתבלט הפער בין כוונת מקימי ה־CDJC, שראו בקורות יהודי צפון אפריקה בעת המלחמה חלק בלתי נפרד מ"סיפור השואה", לבין פעילות המחקר הלכה למעשה. שבעים ושתיים שנים עברו מאז ייסודו של כתב העת של המכון עד

מאז 2007 אני מנהל את מרכז התיעוד על יהודי צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה שבמכון בן צבי בירושלים. עוד לפני כן הספקתי לפרסם כמה מאמרים על נושא זה שלא היה במוקד המחקר שלי. הקמת מרכז התיעוד שינתה את נקודת הראות שלי על הנושא. עם צוות החוקרים במכון הצלחנו לאתר מסמכים רבים שטרם פורסמו, למצוא כיוונים חדשים למחקר ולדון בסוגיות מפתח של הנושא. במאמר זה אציג כמה מכיווני המחקר, המסקנות, ההתלבטויות והמחשבות על הנושא לאחר כעשר שנות מחקר מאומצות.

מאז פרסום מחקריהם של אביטבול ולסקר נפתחו תיקים למחקר בארכיונים שהיו סגורים למחקר, הפרספקטיבה התרחבה, עדויות אישיות הצטברו, מושגינו התרחבו ולמדנו להכיל יותר. מוסדות, ארגונים ואוניברסיטאות הבינו כי הנושא ראוי לתיעוד, להנצחה ולמחקר.

שני תהליכים שונים הזינו זה את זה ומאפשרים לנו לחקור את תולדות יהודי צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה לעומק ולתת לו תוקף. התהליך האחד היה פתיחת תיקים חדשים בארכיונים בעולם, בעיקר בצרפת, למחקר של תקופת מלחמת העולם השנייה. מסמכים ארכיוניים שחשובים לנו להבנת המציאות ההיסטורית של אותה תקופה הם עתה נגישים לציבור ולחוקרים, ובכללם תיקים הקשורים לצפון אפריקה. גם ארכיון המדינה באנגליה חשף חומרים חדשים. ארכיונים ומוסדות החלו לאסוף באופן שיטתי מסמכים על הנושא. מוזאון השואה בווינגטון פעל באופן שיטתי להגדלת אוסף המסמכים שלו בנושא, ואכן יש בו היום אוסף מרשים של מסמכים על צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה.

התהליך האחר היה העניין הציבורי ההולך וגדל של יוצאי צפון אפריקה בעיקר בישראל אך גם בצרפת. ציבור זה דרש מרשויות המדינה להכיר בכך שתהליכים שעברו עליהם באותה תקופה היו שואה. העניין הציבורי הגיע למחוקק, והוא הוסיף את יהודי לוב ואת יהודי תוניסיה לעניין הזכאות לקבלת פיצויים על פי חוק נכי רדיפות הנאצים (1957). גם בית המשפט נדרש להחליט החלטות בנושא. יוצאי ארצות אלו החלו לספר את עדותם, לכתוב ולהעביר חומרים שהיו ברשותם על התקופה לרשות החוקרים. לתחושות הקיפוח החברתי של שנות ה-50 נוספו עתה, על ידי הדור

השלישי, תחושות ההזדה מהסיפור הציוני, ובכלל זה גם הזדה של הסיפור על יהודי צפון אפריקה במלחמה. ואם לא די בתהליכים אלו, הרי גם בימינו מתקיימים דיונים בנושא הפיצויים שיוצאי ארצות אלו זכאים להם, ולמעגל המדינות הנדונות צורפו גם סוריה ועיראק.

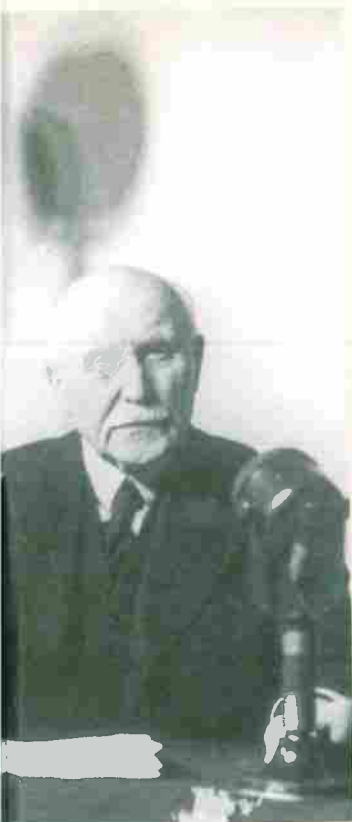
להלן אציג חלק מכיווני המחקר החדשים שהתפתחו, ולאחר מכן אדון בעניין הציבורי ובמשמעותו.

יחס השלטונות - החלת החוקים של וישי במחוז קונסטנטין

מדינות צפון אפריקה היו תחת שליטה קולוניאלית צרפתית (אלג'יריה מ-1830, תוניסיה מ-1881 ומרוקו מ-1912). אופי השליטה הקולוניאלית (סיפוח באלג'יריה לעומת חסות בשתי המדינות האחרות), תפיסת הקולוניאליזם הצרפתי, משך השליטה וגודלה של אוכלוסיית המתיישבים הצרפתים יצרו את ההבדלים בין התפתחות המדינות, ובכלל זה ההבדלים בהתפתחות הקהילות היהודיות. גרמניה כבשה את צרפת ביוני 1940 וחילקה את המדינה לאזור בשליטה גרמנית ישירה ולאזור החופשי שבו הוקמה ממשלה לאומנית ימנית בראשותו של המרשל פיליפ פטן (1856-1951) שניהלה מדיניות אנטישמית. לממשלת וישי הייתה נציבות מיוחדת לענייני יהודים שטיפלה בהחלת חוקים אנטישמיים. במסגרת הסכם הכניעה של צרפת לגרמניה נשארו המושבות בצפון אפריקה בשליטה של ממשלת וישי.

על יהודי צפון אפריקה הצרפתית הוחלו החוקים האנטישמיים של ממשלת וישי. המחקר עמד על ההבדלים בניסוח החוקים בין הארצות השונות ולפעמים אף הוצגו היבטים הקשורים בהחלת החוקים. בארכיון המושבות שמעבר לים (Les archives d'outre-mer) באקס-אן-פרובנס הועמדה לרשות החוקרים חטיבה ארכיונית חדשה שעניינה החלת החוקים של וישי במחוז קונסטנטין, אחד משלושת המחוזות באלג'יריה. עד כה לא נמצא חומר מקביל על החלת החוקים במחוזות האחרים של אלג'יריה שיאפשר דיון השוואתי. בשלושים ושתיים קופסאות שמורים אלפי מסמכים המתארים את תהליך העברת ההחלטות מממשלת וישי בצרפת למושל הכללי באלג'יריה, למושל מחוז קונסטנטין ועד לנקודת

המרשל פיליפ פטן (ארכיון יד ושם)

אדולף כרמיה

מצילומים אלו אף שהאנטישמיות הייתה קו מרכזי במדיניות של משטר וישי.

אכן קשה להציג תמונה של יהודי שפוטר מעבודתו, אבל היה ניתן להציג תמונות של פליטים יהודים שהגיעו למרוקו ושזכו לסיוע הקהילה היהודית. במעט התמונות שמתעדות את עבודת סלילת פסי הרכבת, יהודים אינם נראים בין העובדים אף שהם היו במחנות העבודה שמשטר וישי הקים לאורך גבול מרוקו-אלג'יריה כדי לסלול את הרכבת הטרנס-סהרית. אם אכן היה יוצא לפועל הצו מאוגוסט 1942 הדורש מהיהודים לעזוב את הרובע האירופי ולחזור למלאח, כלום לא היה ניתן להציג בתמונות את שיבת היהודים למלאח שלכאורה הייתה חשובה כל כך לשלטון וישי? ואולי הצו הזה, אף שפורסם, כלל לא בוצע. מה כל זה מלמד על ההבדל בין החלת החוקים של וישי במחוז קונסטנטין לבין החלת החוקים במרוקו?

הסבר אפשרי אחד הוא שהחלת החוקים האנטישמיים של וישי במרוקו לא הייתה חשובה כמו באלג'יריה, וזאת משום שהחוקים התייחסו לקבוצה קטנה מאוד של יהודים שהיו אזרחים צרפתיים במרוקו או עבדו במוסדות ובארגונים הקשורים לחברה הצרפתית. באלג'יריה כזכור נגעה החקיקה בכל היהודים בשל ההתאזרחות הקולקטיבית. הסבר אחר קשור להבדל בין החברה הצרפתית במרוקו לבין החברה הצרפתית באלג'יריה. החברה הצרפתית במרוקו הייתה נגועה באנטישמיות הרבה פחות מהחברה באלג'יריה. הנוכחות הצרפתית במרוקו הייתה חדשה למדי (מ-1912), ובקרב הצרפתים במדינה בלט מספר גדול של חברי הבונים החופשיים שנרדפו גם הם על ידי וישי. כיווני מחשבה אלו יכולים להביא למסקנה שהצרפתים היו להוטים פחות להחיל את חוקי וישי במרוקו מאשר באלג'יריה. למסקנה היסטורית זו יכולה להיות חשיבות גם בדיון הציבורי בנושא זה המבקש להכיל את מרוקו כחלק מארועי השואה.

חיי היום-יום בתקופת המלחמה

חיי היום-יום של היהודים בכל אחת מארצות צפון אפריקה כמעט ולא נדונו במחקר. התפתחות המחקר בנושא מלחמת העולם השנייה בצפון אפריקה החלה, כמו בחקר השואה בכלל, בניסיון

היישוב הקטנה ביותר במחוז. הביורוקרטיה הצרפתית הייתה נוקשה מאוד ודרשה לדעת בפרטי פרטים מה קורה בכל נקודת יישוב במחוז (יותר מחמישים נקודות יישוב). המסמכים מוכיחים את החשיבות שייחסו בצרפת כמו באלג'יריה להחלת החוקים באלג'יריה ומאפשרים לנו להגיע לידע מדויק ברמה היישוב הקטן ביותר בלי להזדקק עוד להכללות. באלג'יריה היה המצב שונה מהמצב במרוקו ובתוניסיה לפחות בשני היבטים: צורת השלטון הצרפתי (סיפוח באלג'יריה לעומת חסות בשתי ארצות אחרות) ומקומם של המתיישבים הצרפתים בחיי המדינה. באלג'יריה המתיישבים הם שסירבו להשלים עם צו כרמייה, שב-1940 מלאו לו שבעים שנה, ועם שילובם של היהודים בחברה הצרפתית וראו במלחמה שפרצה הזדמנות לשנות את מהלך ההיסטוריה, קרי לבטל את צו כרמייה מ-1870. תעודות חדשות חושפות את עומקה של האנטישמיות של המתיישבים הצרפתים.

השלטונות אפשרו ליהודים להגיש בקשות אישיות להחרגה מהחלת הצווים עליהם, ואכן הם הגישו מאות בקשות על כל צו וצו. טופס הבקשה היה אחיד, אך המכתבים שצורפו לבקשה חשובים ומרגשים. אומנם הבקשות נדחו, אך המידע בבקשות ובמכתבים המצורפים זורה אור על מהלך חייהם של יהודים עד המלחמה ועל רגשותיהם בתקופה זו ומאפשר לקורבנות להשמיע את קולם.

משטר וישי במרוקו ויחסו ליהודים

מקור היסטורי שונה לחלוטין להבנת תקופת וישי במרוקו הוא אלפי צילומים של הצלם ג'אק בלין (1910-1974), צלם רשמי למחצה של משטר וישי במרוקו. באלבומי התמונות שהשתמרו בארכיון הפרוטקטורט (החסות) של מרוקו בעיר נאנט שבצפון מערב צרפת נעדרים היהודים. הצילומים ממחישים בצורה יוצאת דופן את האידאולוגיה של משטר וישי ואת מימושה במרוקו - החזרת כוחה של צרפת לתפארתה ולגדולתה. אלה הם צילומים יוצאי דופן באיכותם ובמסר שהם מעבירים. הם מתארים את הכשרת הנוער הצרפתי במרוקו, את עבודת האדמה, את מחנות הנוער והיציאה אל הטבע ועוד. ג'אק בלין אף צירף מידע מדויק (תאריכים, שמות ומקומות) על כל אחת ואחת מאלפי תמונות. קשה להבין מדוע היהודים נעדרים

יהודים שגוישו לעבודת כפייה בידי הגרמנים
בנוסף ביזרט, תוניסיה 1942 (ארכיון יז השם)

ההפצצות של תוניסיה היו מסוכנות יותר והטרדו את האוכלוסייה היהודית יותר מנכחות הגרמנים ומהפחד מהם.

בעת האחרונה נמצאו שני יומנים על לוב בתקופת המלחמה. האחד נכתב במחנה ג'אדו, מחנה שהקימו האיטלקים כמאתיים קילומטרים מדרום לטריפולי, ובו רוכזו כל היהודים מאזור קירניאקה, בצפון מזרח המדינה. עד מציאת יומן זה לא היה ברשות החוקרים ולו מסמך אחד על החיים במחנה. הכוונה ליומן שכתב יוסף דעדוש' במחנה. תיאור קצר של היהודים במחנה מצאנו גם במסמך שחיבר הבריגדיר פרדריק קיש (-1948) שהיה בכוחות הבריטיים ששחררו את היהודים מהמחנה. יומן אחר הוא יומנו של נונס וייס, יהודי איטלקי שחי בטריפולי, בירת לוב, ותיאר את מצבה של לוב ושל הקהילה היהודית. יומן זה נמסר לא מכבר למרכז התיעוד על יהודי צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה ואנו מקווים לפרסמו.

מציאת מקורות פרטיים אלו המשקפים את חיי היום-יום של היהודים בתקופת הכיבוש הגרמני של תוניסיה ואת חיי היהודים בלוב מוכיחה כי נדרש עוד מאמץ למציאת חומרים נוספים. יש קשר ישיר בין המודעות הציבורית והפעילות המחקרית לבין מציאת מקורות אלו. היקף החומר

לעמוד על תהליכי היסוד של המדיניות האנטי-יהודית, ורק לאחר מכן הוא יכול לפנות לבחינת חיי היום-יום. לחקר חיי היום-יום נדרשים מקורות כמו עדויות בעל-פה או יומנים אישיים. ואכן בשני העשורים האחרונים נחשפו יומנים אישיים וזיכרונות שכתבו מי שחוו את התקופה. כך למשל הצלחנו לאתר, לחקור ולפרסם את יומנו של קלמנט חורי, היומן היחידי שידוע לנו שנכתב בידי יהודי "פשוט" בתקופת הכיבוש הגרמני של תוניסיה. קלמנט חורי נמנע מלהביע רגשות אישיים ומשפחתיים, אך חיי היום-יום של משפחתו, שהגרמנים החרימו את הווילה שלה והתירו לה לחיות בחדר אחד, מתוארים בפירוט רב.

על המידע ביומן של חורי נוסף מידע מרתק מחליפת מכתבים נדירה באיכותה של משפחת גז עם בן המשפחה, יעקב, שהיה עובד כפייה במחנה ביזרט בצפון תוניסיה. באוסף גז 156 מכתבים ויומן שכתב יעקב כשחי במחנה ביזרט. היומן פורסם אך לא המכתבים, והם נשמרו בשלמותם אצל המשפחה. אוסף זה היה בסיס לעבודת מסטר של נדן שילי שחשפה את המכתבים. המכתבים מאפשרים לנו לשחזר היבטים רבים של חיי היום-יום של משפחה יהודית. מציאת יומנים נוספים, בתקווה שנכתבו, היא משימה של החוקרים ושל המוסדות העוסקים בנושא.

המקורות החדשים על חיי היום-יום בתוניסיה הם בבחינת הישג אך גם אתגר. הם הישג במקוריות שלהם ובזוויות הראייה השונות שהם מציגים על התקופה. הם מרחיבים את בסיס הידע שלנו על התקופה, מציגים את המורכבות הרבה של התקופה וזורים אור על הפרט בתקופה גורלית כל כך בחיי היהודים. גם ממה שלא כתוב בהם ניתן ללמוד הרבה. אך להישג הזה גם אתגר גדול: אם הסבל מהמלחמה הוא מוקד הדיון, האם לא נדרש מאיתנו לנסות להבין מה קורה לאוכלוסייה הצרפתית, האיטלקית והמוסלמית באותה תקופה? שהרי ההפצצות לא הבחינו בין אוכלוסיות ודאי לא היו מכוונות ליהודים. המחקר, עד היום, כמעט ולא התייחס למצבן של קבוצות האוכלוסייה האחרות. לדעתי חקר התקופה בצפון אפריקה צריך לנתח את מצב היהודים שם בהשוואה למצב יהודי אירופה מצד אחד ולאוכלוסיות הלא יהודיות בצפון אפריקה מצד אחר.

מקורות אלו מוכיחים הוכחה חד-משמעית כי

כתבה אנטישמית על כיבוש טריפולי
על ידי הבריטים (ארכיון המלחמה בלונדון)

פעילות מחתרתית בתוניסיה הנושאת את השם "רשת מונייה". רשת מונייה לא הייתה רשת יהודית, אך היו חברים בה גם יהודים, אם כי מעט פחות מאשר באלג'יריה. לא מכבר נמצאו עדויות בעל-פה ששתי ועדות אספו כבר לאחר המלחמה. נוסף על פעילות איסוף המסמכים של יצחק שניאורסון שבה פתחנו את המאמר, החלו לפעול בצרפת באוקטובר 1944 הוועדה להיסטוריה של המלחמה (Le Comité d'histoire de la Seconde Guerre mondiale) והוועדה ההיסטורית של הכיבוש והשחרור (France d'histoire de l'occupation et de la libération de la France). עבודתן של ועדות אלו מעידה על הרגישות הרבה של צרפת לאירועי מלחמת העולם השנייה ועל הצורך לחקור אותם ביסודיות. הוועדות אספו חומרים גם על מה שקרה במושבות בצפון אפריקה, ובכלל זה עדויות על השתתפותם של יהודים בפעילות המחתרתית בצפון אפריקה. המחקר בנושא זה נמצא רק בתחילת הדרך, וחזקה עלינו שיש עוד חומר על רשת מונייה. אנו מקווים כי כאשר ייחשף כל החומר, נוכל לקבל מבט השוואתי על פעולות התנגדות למשטר וישי ברחבי צפון אפריקה שבמסגרתן היו היהודים בראש ובראשונה שותפים בפעילות צרפתית רחבה יותר.

האם הייתה כוונה להשמיד את יהודי תוניסיה?

הסוגיה המחקרית האחרונה שנציג עניינה כוונת הגרמנים להשמיד את יהודי תוניסיה. ביזכרון ההיסטורי הקולקטיבי של יהודי תוניסיה נצרב הטיעון שהשמדתם של יהודי תוניסיה הייתה רק "עניין של זמן". ההיגיון פשוט: תוניסיה הייתה תחת כיבוש גרמני (מנובמבר 1942 עד מאי 1948). ולטר ראוף, מפקד האס-אס בתוניסיה, הוא ממציא משאיות הגז במזרח אירופה. צעירים יהודים גויסו לעבודות כפייה לטובת הצבא הגרמני. מכאן ברור כי הייתה כוונה להשמיד את יהודי תוניסיה או למצער היה זה רק "עניין של זמן". אך ההיסטוריון חייב להישען על מידע היסטורי מוצק ולתת לו פרשנות מבוססת. ואכן לא מכבר חשפנו כמאה ושבעים עמודי דוחות שכתב ולטר ראוף מתוניסיה. הדוחות מעניינים מאוד, מרתקים ומחדשים. למרבה ההפתעה העניין היהודי תופס בהם מקום קטן עד מאוד, אולי לא יותר מארבעה עמודים. מה ניתן ללמוד מכך? שלא היה לראוף עניין ביהודים

שמצאנו על תוניסיה גדול באופן יחסי לארצות המגרב האחרות. מדוע לא נמצאו יומנים או זיכרונות מאלג'יריה או ממרוקו? האם לא נכתבו חומרים אישיים על התקופה או טרם מצאנו חומר זה? האם האירועים במרוקו ובלג'יריה היו דרמטיים פחות ולא הניעו יהודים לכתוב ולתעד את התקופה? הנושא מורכב יותר ואינו קשור בהכרח לצפון אפריקה. מה מניע אנשים לכתוב יומנים, לתעד אירועים, לשמור מסמכים מתקופה מסוימת?

השילוב בין עדויות בעל-פה לבין מסמכים מעמיד את המחקר של חיי היום-יום על יסודות מוצקים.

המחתרת היהודית באלג'יריה

השתתפותם של יהודים באלג'יריה בפעילות מחתרתית נגד משטר וישי ידועה זה מכבר. המחקר על הנושא, ראשית של מיכאל אנסקי כבר ב-1950 ואחר כך של גיטה עמיפז-זיילבר,⁹ היה מבוסס בעיקר על מאמר חשוב שכתב ג'וזף אבולקיר, מנהיגה של הקבוצה היהודית, מיד לאחר המלחמה ועל תיאורים כלליים של אלג'יריה בימי וישי.¹⁰ בעת האחרונה נחשף אוסף מסמכים גדול על הפעילות המחתרתית לאחר המלחמה. מקורות אלו מלמדים כי מיד לאחר נחיתת ארצות הברית בחופי אלג'יר, אוראן וקזבלנקה המשיכה הקבוצה לשמור על מסגרת ארגונית. חבריה הקימו ארגון, נפגשו מדי שנה בשנה, ארגנו פעילויות לחברי המחתרת ועסקו בתיעוד פעילותם. את עבודת האיסוף והשימור של החומר יש לזקוף לראול כהן חדאד, המזכיר הראשון של האגודה. אנו שוקדים כעת על הנגשת שני מסמכים גדולים מתוך תיעוד זה, שנכתבו בצרפתית, לציבור הישראלי. החומר זורה אור ומכריע באחת מהשאלות השנויות במחלוקת: האם צריך להתייחס ל"יהודים במחתרת האנטי-וישית באלג'יריה" או לאפיין אותם במפורש כ"מחתרת יהודית"? דומני כי החומר הארכיוני של ראול כהן חדאד מלמד בבירור כי היהודים ראו עצמם חלק ממחתרת צרפתית.

ואולי ניתן להאיר את פרשת הפעילות המחתרתית באלג'יריה ואת היותה בראש ובראשונה חלק מהמחתרת הצרפתית על ידי דוגמה ממה שקרה בתוניסיה בתקופה זו. במחקרו של ז'אק סאביי, שראה אור כבר ב-1954, מוזכרת

ד"ר ראוף (ארכיון יד ושם)

היהודית היה בעיקר מההפצצות של בעלות הברית ולא מנוכחות הגרמנים. בשני אוספי התעודות, יומן חורי ומכתבי משפחת גז, הגרמנים אינם מפחידים כמו אנשי אס-אס במדינה כבושה באירופה. אינני ממעיט בחשיבות החשש מהגרמנים אך מבקש להעמיד אותו בהקשרו כפי שהוא עולה מעדויות בנות הזמן. גם במקרה זה מתבקשות זהירות רבה וסבלנות. לעומת המסמכים המקוריים האלה שנכתבו בתקופת המלחמה, אוסף של עדויות בעל-פה, בעיקר של נשים, שהיו בסיס לעבודת מסטר של ליאת כהן באוניברסיטה העברית בירושלים, מביא לידי מסקנה כי החשש מהגרמנים היה גדול יותר מכפי שהוא עולה מן המסמכים, לרבות מעשים, אם כי לא רבים, של הטרדה מינית ואונס. האם זה בדיוק הפער הקיים בין מסמכים מקוריים שחוברו באותה תקופה לבין הזיכרון ההיסטורי? אולי זה הפער שצריך להיות בין תיעוד בעל-פה לבין מסמכים? ואולי התיאורים האלה על פגיעות מיניות יכול להתפרסם רק במרחק זמן רב כל כך ואולי בכלל לא?

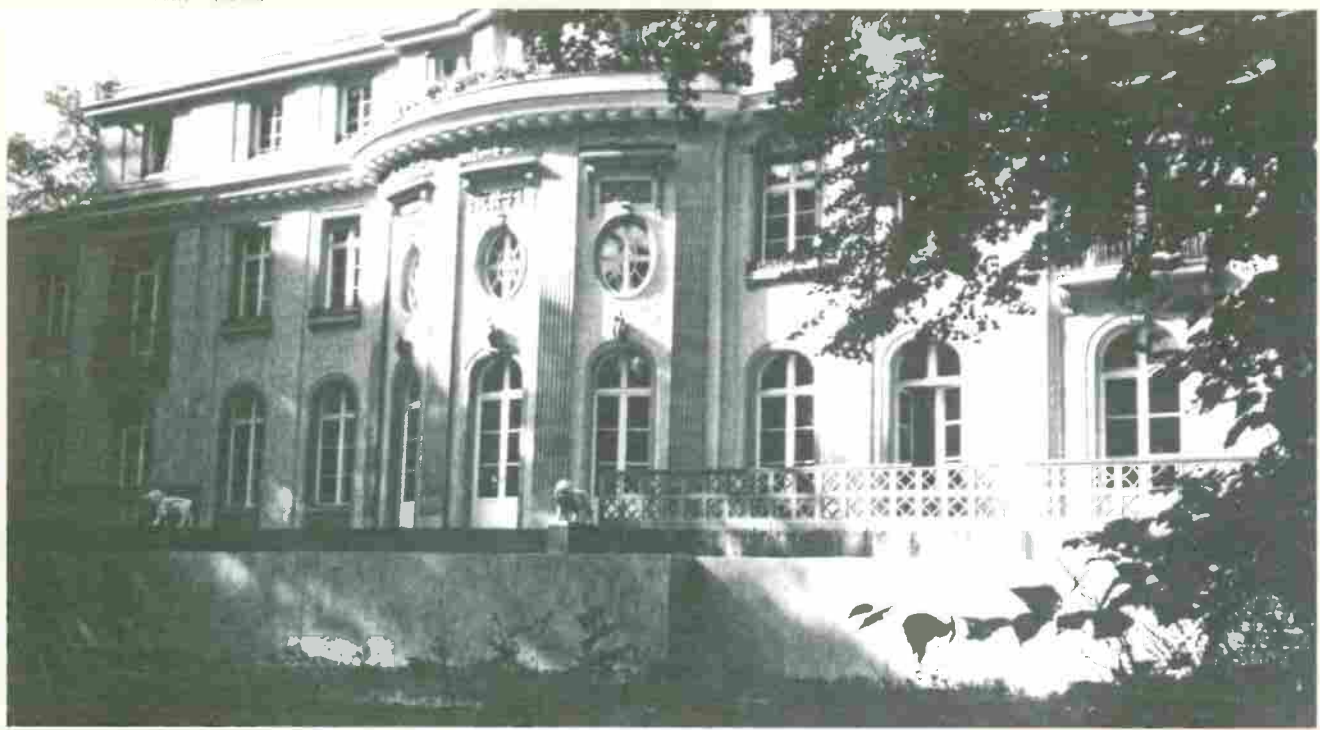
הינה כי כן ככל שהמחקר מתקדם ומעמיק, הוא חושף את המורכבות של הנושא ואת הפנים הרבות שלו, אך אין בכוחו לשנות את עיצוב הזיכרון הקהילתי. נהפוך הוא: מרחק הזמן והעניין הציבורי בנושא רק מחזקים את הפער בין היסטוריה לבין זיכרון.

בתוניסיה, קל וחומר כוונה להשמידם? שאולי הוא דיווח על נושא זה בדוחות אחרים שטרם חשפנו? שלא רצה לכתוב על כך כדי שלא להפליל את עצמו לאחר המלחמה? מוקדם להסיק מסקנה. זהירות וסבלנות הן תכונות חשובות להיסטוריון. אבל אין ספק שמידע זה מטיל ספק בתמונה המקובלת בזיכרון ההיסטורי.

היומן של חורי, מכתבי משפחת גז והדוחות של ראוף אינם מצביעים על היערכות של הגרמנים או על כוונה שלהם להשמיד את יהודי תוניסיה, ובזהירות רבה אולי אפילו ניתן לומר שלא היה זה "עניין של זמן". אכן הנאצים הם אותם נאצים, והאידיאולוגיה היא אותה אידיאולוגיה. השמדת העם היהודי הייתה בראש מעייניהם בכל מקום שבו התגוררו היהודים. אלא שבין האידיאולוגיה הטוטלית לבין תכנון, כוונה והיערכות לוגיסטית להשמדה המרחק רב. דומני כי לזהירות הנדרשת הזאת אפשר להוסיף את מחקרו של זן מכמן על המספרים שהיו רשומים בפרוטוקול ועידת ונזה.¹¹ היו שטענו כי גם יהודי צפון אפריקה נכללו במניין זה, אך ממחקרו של מכמן עולה כי יהודי צפון אפריקה לא נכללו בתוכנית ההשמדה שגובשה בוועידת ונזה.

המסמכים החדשים מלמדים על פן נוסף של התקופה הגרמנית בתוניסיה שאולי יוכל לסייע לנו להכריע בשאלות המעניינות את ההיסטוריון. עולה מהם כי הפחד העיקרי של האוכלוסייה

המילה שבה נערכה ועידת ונזה (ארכיון יד ושם)

בשכיל הזיכרון

השיח המחקרי והעניין הציבורי

לית מאן דפליג כי בשני העשורים האחרונים התרחב בסיס הידע ההיסטורי שלנו על התקופה במידה ניכרת ונחשפו מקורות חדשים המציגים לנו תמונה מורכבת. הרחבת בסיס הידע מאפשרת לדון גם בסוגיית גבולות השואה בשני היבטים: הגאוגרפיים והתוכניים. ההיבט הראשון ברור: יש להחיל את הדיון בנושא השואה גם על יהודי צפון אפריקה על אף ההבדלים בין מצבן של הקהילות היהודיות והמשמעויות הציבוריות שיש לנושא. אך המקרה של צפון אפריקה זורה אור גם על הסוגיה של שואה ללא השמדה. לשאלות מחקריות אלו יש זיקה מובהקת לזיכרון השואה.

שני העשורים האחרונים התאפיינו גם בהתגברות העניין והעיסוק של המוזאונים הגדולים בעולם בנושא השואה בצפון אפריקה. מוזאון השואה בווינינגטון מנהל פעולת איסוף מרשימה של מסמכים ארכיוניים בעיקר בצרפת ובקרב אנשים פרטיים. יד ושם, הממוריאל של השואה (יד לשואה) בפריז ומוזאון השואה בווינינגטון מקיימים סדנאות וכינוסים שכמה מהם ממוקדים אך ורק בנושא הזה. בתערוכת הקבע של המוזאונים מוצג, אם כי לא במידה מספקת לטעמי, גם נושא צפון אפריקה. באוניברסיטאות שונות מוקדשים כינוסים אקדמיים לנושא זה, ופרסומים חדשים על הנושא רואים אור. אין ספק כי הנושא נמצא על סדר היום של הגופים שהצגתי, וזאת בהיקף הנכון של הנושא.

זאת ועוד, מספר החוקרים שעוסקים בנושא זה הלך וגדל עם השנים, ונמנים עימם גם חוקרים מצפון אפריקה, בעיקר ממרוקו ומתוניסיה, שהשתתפו בכינוסים ובסדנאות ואף פרסמו מחקרים בנושא. במרוקו אף היו כינוסים. כל זה אינו ברור ומאליו. ראוי לציין כי החוקרים האלה זקוקים למסגרות מחקר ולתקציבים, אך אין הם בנמצא.

מרתק הוא הקשר שבין היסטוריה, זיכרון היסטורי וזיכרון קהילתי. זהו אתגר של ממש לא רק להיסטוריון אלא גם לציבור, לקהילה. אדגים את הדברים. הפעילות המחתרית באלג'יריה הייתה פעילות צבאית חובבנית, אך היא נחלה הצלחה, והיה לה חלק בשינוי פני המלחמה בצפון אפריקה, ועל כן חשיבותה רבה. המחותרת

באלג'יריה היא אחד מעוגני הזיכרון של שני ארגונים של יוצאי אלג'יריה. הארגון האחד הוא של יוצאי אלג'יריה בארץ הרואה בפעילות זו פעילות של גבורה יהודית. לעומת זאת ארגון יוצאי אלג'יריה בצרפת מדגיש יותר את הפן הצרפתי של המחותרת ופחות את הפן היהודי. בתו של ראול כהן תדאד (1916-2008) חידשה את הפעילות של ארגון לוחמי המחותרת באלג'יריה (Les Compagnons du 8 novembre 1942), והיא פועלת להכללת נושא זה במוזאון המחותרת וההתנגדות הצרפתית. בעת האחרונה נערך אף ביקור של חברי העמותה הזאת באלג'יריה באתרים שבהם פעלה המחותרת.

יהודי תוניסיה בארץ מציינים בכל שנה ביד ושם בטקס מיוחד את האירועים שחוותה הקהילה בתקופת הכיבוש הגרמני. טקס זה הוא חיקוי של מסורת טקסים שעורכת העמותה לחקר יהודי תוניסיה בפריז בממוריאל של השואה בצרפת זה כשני עשורים לציון 9 בדצמבר 1942, יום המצוד הגדול, שהוא יום האזכרה השנתית לקורבנות השואה בתוניסיה. לטקס בפריז מגיעים נציגים רשמיים של ממשלת צרפת, וכן נציגים רשמיים מתוניסיה.

האם שתי הדוגמאות האחרונות מלמדות על אופנים שונים של עיצוב זיכרון היסטורי קהילתי על פי יעד ההגירה? אין ספק כי שני הכיוונים האלה של זיכרון קהילתי מבוססים פחות על הידע ההיסטורי ההולך ומתפתח שאת מגמותיו ניסו להציג לעיל.

סיכום

העשור האחרון העשיר מאוד את המקורות הראשוניים העומדים לרשות ההיסטוריון והציבור. המקורות רבים ומגוונים זורים אור על היבטים רבים של התקופה, וכמה מהם הוצגו במאמר זה. עבודת איסוף החומר לא הושלמה. נדרשים אמצעים כספיים וחוקרים שיוכלו לסייע באיתור, ברישום ובצילום של החומר בארכיונים.

המחקר הבסיסי בנושא, היקף המקורות שנמצאו והמודעות של מכוני מחקר, מוזאונים חשובים בעולם וחוקרים שרואים בנושא זה אפיק מחקר לגיטימי וחשוב – כל אלה ועוד תורמים להעשרת הידע ההיסטורי ולהעמדתו על בסיס איתן ככל האפשר. התקדמות המחקר תאפשר

המנומריאל לקרבן היהודי האלמנהי פורים לאחד המלחמה (ארצות יד ושם)

לנו להתמודד עם שאלות השוואתיות כמו מה בין מצב יהודי צפון אפריקה למצב יהודי צרפת או מצב יהודי אירופה בימי מלחמת העולם השנייה. האם העובדה שבצפון אפריקה לא הוקמו מחנות השמדה ולא הייתה השמדה מדירה את שהתרחש שם מההקשר של השואה? והרי גם במאמר זה תמרנו את הניסוחים בין התייחסות ל"שואה בצפון אפריקה" לבין "אירועי מלחמת העולם השנייה". האם המחקר ההיסטורי בשל לקבוע במפורש, הן בעובדות והן בפרשנותן, שצפון אפריקה הייתה גם היא בשואה? האם ההבדלים באופי האירועים בין לוב ותוניסיה לבין אלג'יריה ומרוקו אינם מצריכים דיון נפרד בכל ארץ במקום דיון במרחב שבו ההבדלים משמעותיים כל כך?

בעת הכנת החומר למאמר זה הודיעה ועידת התביעות על מתן פיצוי חד-פעמי ליהודי אלג'יריה על סבלם במלחמת העולם השנייה. עוד טענה ועידת התביעות כי זה המהלך האחרון שהיא מנהלת מול ממשלת גרמניה באשר לאוכלוסיות שטרם זכו לפיצוי. זוהי פעולה ראויה. ביום השואה הבין-לאומי וביום הזיכרון לשואה ולגבורה מציינים בעיקר בארץ גם את האירועים שעברו על יהודי צפון אפריקה. גם זה ראוי. הפער בין הידע ההיסטורי החדש שנצבר בעת האחרונה לבין עיצוב הזיכרון הקהילתי עדיין קיים, וייתכן כי זה טבעו של זיכרון היסטורי שאין הוא בהכרח נאמן לאמת ההיסטורית, בהנחה שיש אמת היסטורית אחת יחידה וברורה.

- 1 מיכאל אנסקי, היהודים באלג'יריה, ירושלים תשכ"ג, עמ' 1-2.
 - 2 Michel Anski, *Les Juifs de l'Algérie du décret Crémieux à la liberation*, Paris, 1950
 - 3 היהודי המרוקני Noar שפרסם הרצאה של אנסקי על יהודי צפון אפריקה בתקופת וישי "Conférence [sur le judaïsme nord-africain sous Vichy et l'occupation]". Noar 15-16 (March-April 1948), pp. 16-17
 - 4 Jacques Sabille, *Les Juifs de Tunisie sous Vichy et l'occupation*, Paris, 1954
 - 5 Michel Abitbol, *Les Juifs d'Afrique du Nord sous Vichy*, Paris, 1983. המהדורה העברית פורסמה שלוש שנים לאחר מכן בשם מעט שונה מיכאל אביטבול, יהודי צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה, ירושלים תשמ"ו.
 - 6 מיכאל לסקר, יהודי המגרב בצל וישי וצלב הקרס, תל אביב תשנ"ב.
 - 7 Jacob-Andre Guez, *Au camp de Bizerte: Journal d'un juif tunisien interné sous l'occupation allemande (1942-1943)*, Paris, 2001
 - 8 מידע על היומן וקטעים מהיומן מפורסמים בגליון זה.
 - 9 ידוע לנו על מקור ממרוקו מתקופת וישי, אך אנו מנועים מלכתוב על כך בשלב זה.
 - 10 גיטה עמיפז-זילבר, מחתרת יהודית באלג'יריה 1940-1942, תל אביב תשמ"ג.
 - 11 José Aboulker, *La Victoire du 8 novembre 1942, La Résistance et le débarquement des Alliés à Alger*, Paris, 2012; José Aboulker, "La part de la Résistance Française dans les événements d'Afrique du Nord", *Les Cahiers Français*, vol 47 (August 1943), pp. 3-45.
- 11 דן מכמן, "האם נכללו יהודי צפון אפריקה בפרוטוקול ועידת ואנזה?" האומה 186 (תשע"ב), עמ' 58-61, דן מכמן, "האם גורל יהודי צפון אפריקה בימי מלחמת העולם השנייה הוא חלק מ'השואה'?", בתוך רוני שטאובר, אביבה חלמיש ואסתר ובמן (עורכים), שואה ואנטישמיות במחקר ובשיח הציבורי, ספר יובל לדינה פורת, תל אביב וירושלים תשע"ו, עמ' 71-98.

הארות פדגוגיות

שולמית אימבר ומיכל סטרנין

חיים סערון כותב במאמרו על חשיבות חקר חיי היום-יום בתקופת השואה בצפון אפריקה ומעלה את סוגיית מיעוט היומנים. בערך "יומנים" בתוך האנציקלופדיה של השואה מוסבר הדחף לכתיבת יומנים כך:

תחושת חוסר האונים של יהודי מדוכא ומושפל מצאה לה פורקן במלאכת הכתיבה החופשית, וכן נראה שרבים חשו ביודעין ובלא יודעין כי כתיבתם תהיה עדות וכתב הרשעה יחידים שיישרדו, יספרו על אשר עבר עליהם ויהיו בבחינת התרעה לעתיד לבוא. רבים מבעלי היומנים היו יהודים שהתחבאו בקרב לא יהודים או בחסותם (בנסיבות כאלו נכתב גם יומנה של אנה פרנק) והבדידות ותנאי ההסגר שבהם היו שרויים עוררו אותם לרשום את החוויות העזות והטרגדיה שפקדה אותם.¹

סערון מעלה במאמרו את השאלות האלה: "מדוע לא נמצאו יומנים או זיכרונות מאלג'יריה או ממרוקו? האם לא נכתבו חומרים אישיים על התקופה או טרם מצאנו חומר זה? האם האירועים במרוקו ובאלג'יריה היו דרמטיים פחות ולא הניעו יהודים לכתוב ולתעד את התקופה? הנושא מורכב יותר ואינו קשור בהכרח לצפון אפריקה. מה מניע אנשים לכתוב יומנים, לתעד אירועים, לשמור מסמכים מתקופה מסוימת?"

לאור שאלות אלו ולאור האמור לעיל על כתיבת יומנים בתקופת השואה, דונו במיעוט היחסי של המסמכים המתעדים את השואה בצפון אפריקה, ודונו בקשר בין אי-מימוש ההשמה באזורים אלו ("שואה ללא השמדה") למיעוט הכתיבה האישית.

כדי לעבות את הדיון, ניתן להשתמש בציטוטים מיומנו של קלמנט הורי, למשל:

יום חמישי, 10 בדצמבר 1942

לילה נוסף עבר בלי הפצצות, אולם דאגה רבה שוררת בלב הורי הילדים, שבהתאם לגילם אמורים להיענות לקריאת ועדת הגיוס של כוח אדם. בקיצור לילה קשה. חלק ניכר מילדי כרם עזב בבוקר, עמוס שמיכות, בגדים ואוכל. בני עתיד לצאת רק בשעה אחת עשרה וחצי. בשעה עשר הגרמנים צילמו את ההמונים למטרות הידועות רק להם. זהו יום קשה ביותר לאוכלוסייה היהודית, יום אבל עבורנו, יהודים מסכנים, שעל לא עוול בכפנו הגענו למצב כה מחריד, אולם, כמו שהטפתי לאנשים סביבי במשך היום כולו, עלינו להוכיח לאויבינו, לאלה שנשבעו להשמידנו שאנו מחוסנים וחמושים בעוז וברוח ובגבורה שיתקיימו לעד; שאנו מסוגלים לסבול בלי להתלונן, בסבלנות יודעים אנו להמתין לרגעים טובים יותר, כדי להשיב לכל המשמיצים אותנו כגמולם. אנו חיים ואף מתים למען אידיאל, אידיאל שהנוצח על ידי אבותינו ואבותינו [...] זיהיתי אצל יהודי תוניס מצוקה רבה, אך לצדה גם גילויי אומץ לב חזק בשבילי גילויי אמינות. בתוך ההמון האמיץ הזה הבחנתי ביהודים אנשי כל המעמדות החברתיים עומדים זה לצד זה כאחים, וחשתי עידוד ותמיכה.²

הפנו את תשומת לב התלמידים לתחושותיו של הורי: החרדה מפני הגרמנים ומפני שאיפותיהם להשמיד את היהודים, הנחמה אשר הוא שואב מגילויי האומץ שזיהה בקרב חברי הקהילה, התקווה שהעם היהודי יתקיים לעד וההישענות על האידיאלים שהיהדות מקנה.

1 ויתן למצוא את הערך בלקסיקון "אודות השואה": http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%20201320.pdf

הציטוט כעמ' 1-2

2 קלמנט הורי, כיבוש תוניסיה על ידי צבאות הציר, 20 בנובמבר 1942 - 7 במאי 1943, ירושלים תשע"ג-2013, עמ' 63.

